

KAREL VOS (1874 - 1926), EEN EIGENZINNIG DOPERS GESCHIEDBEOEFENAAR

*Theo Brok*¹

ABSTRACT

Karel Vos (1874-1926) was a prominent figure in Anabaptist historiography, dedicating his life to studying and documenting the history of the Dutch Mennonite tradition. Despite limited access to archives, he conducted meticulous research and adopted a critical approach to historical analysis. His commitment to truthfulness in writing aligned with the principles of the Rankean Dutch Historical School. This also pointed to the presence of Anabaptist bishops from the Lower Rhine in the 1540s and 1550s. However, Vos's views on Anabaptist history sparked controversy, as he believed revolutionary principles dominated the movement until 1540. Vos's 1914 biography of Menno Simons remains an inexhaustible source, even if his work did not receive adequate recognition. Beyond his historical contributions, Vos actively engaged with the Anabaptist cause in his writings and demonstrated talent as a historical columnist. However, his exclusion from the academic circuit may have led to his undervaluation as a historian, both during his lifetime and in the years that followed.

Keywords: Dutch Anabaptism – Anabaptist historiography – Fruin – Acquoy – Menno Simons – 19th century church historiography – De Hoop Scheffer – Karel Vos

Ziedaar de man. Een onvermoeid en scherpzinnig kerkgeschiedvorscher, ...hij was een rijke en veelzijdige geest, zich in ernstige studie verdiepend en meteen midden in het leven van elken dag zich bewegend, politicus en journalist, maar vóór alles predikant, met snel gewekt enthousiasme en even ras wakker geroepen toorn, rust noch gemak begeerend, meedoogend voor misdeelden, maar scherp in zijn critiek waar hij onwaarheid vermoedde, met een door en door goed hart en toch – tragische bijzonderheid – soms kwetsend door eene heftigheid, waarvan hij het scherpe niet

1 Dit artikel is een vertaalde en iets uitgebreide versie van mijn 'Karel Vos (1874-1926): A Nonconformist Dutch Anabaptist Historian', *The Mennonite Quarterly Review* (hierna *MQR*) 98 (2024), 57-78.

Portret van Karel Vos door B. Weinberg
(RuG nr. 6C 4924)

bevroedde. In alles een man van beteekenis, maar te weinig gewaardeerd en ‘te laat gekend’, ...²

Inleiding

Dat de studie van de geschiedenis aan modes en maatschappelijke invloeden onderhevig is, wordt zelden meer ontkennt en lijkt daardoor een overbodige constatering. Het is een vanzelfsprekendheid geworden, waaraan dan ook als ‘vanzelf’ geen bijzondere aandacht meer wordt besteed. Onderzoek leidt tot nieuwe gegevens, geeft andere of aanvullende interpretaties, thema’s veranderen en tegenstellingen verliezen door de jaren hun urgentie.³ Zelden wordt echter stilgestaan bij de onderliggende

2 Knappert, L., ‘Levensbericht van Karel Vos’, in: *JMNL* (1927), 35-36.

3 Cf. Roest, B., ‘Het “verdwenen” katholieke leven van de zestiende eeuw: de last van perspectivisme in de Nederlandse historiografie’, in: *De last der geschiedenis: Beeldvorming, leergezag en traditie binnen het historisch metier* (Nijmegen, 2013), 169-187.

aannames, die stilzwijgend uit het gezichtsveld lijken te zijn verdwenen.⁴ Zo is het ook met de geschiedschrijving van het 'Nederlandse' doperdom gesteld. De doperse geschiedenis van de zestiende eeuw legt geen directe verbinding meer met een laat-middeleeuws hervormingskatholicisme zoals de Moderne Devotie en verwerpt dat de stelling dat het doperdom een voortzetting zou zijn van de beweging der Waldenzen.⁵ Bovendien wordt een verband met het doperse Koninkrijk in Munster (1534-1535) niet langer ontkend. Onderliggend wordt impliciet echter wel een protoprotestantse geesthouding van de Nederlandse natie verondersteld en benadrukt. Een perspectief dat in de eeuwen erna steeds dwingender nationaal 'klein (Noord-) Nederlands' werd ingekleurd.⁶ Er worden zelden vraagtekens gezet bij deze overgeërfde aannames die dan ook zonder er echt bij stil te staan in eigen onderzoek worden overgenomen. In de geschiedenis van het doperdom is zo'n aanname dat Menno Simons (1496-1561) en in zijn kielzog Dirk Philips (1504-1568) de doperse beweging heeft weten te institutionaliseren.⁷ Het lijkt daarbij weinig uit te maken of er detailstudies beschikbaar zijn die ook een andere werkelijkheid laten zien.⁸ Wie past dit beeld beter dan ds. Karel Vos, als een eigenzinnige beoefenaar van doperse geschiedenis?

Karel Vos publiceerde in 1914 na Alle Cramer (1805-1894) in 1837, de eerste moderne, 'wetenschappelijke' en nog steeds zeer leesbare en aanbevelingswaardige biografie over *Menno Simons*, die overigens niet onomstreden werd ontvangen.⁹ Egbert ten Cate (1868-1926), ten tijde doopsgezind predikant in Apeldoorn en collega-publicist

-
- 4 Een voorbeeld daarvan is het zogenoemde 'protestantse paradigma' dat suggereert dat de katholieke kerk tijdens de middeleeuwen de toegang tot de Bijbel beperkte en deze als een gesloten boek behandelde. In het laatmiddeleeuwse Duitsland en de Habsburgse Nederlanden werden bijbels echter op grote schaal verspreid, zowel in manuscript als in druk, en het publiek las ze gretig. Na de Reformatie stelt het paradigma dat de katholieke autoriteiten hun inspanningen hebben opgevoerd om te voorkomen dat leken toegang zouden krijgen tot de bijbel in de volkstaal – François, W., 'Deconstructing the Protestant Liberation of the Bible: The Case of the Low Countries', in: *JEMC* 7 (2020), 249-250.
- 5 Sommige auteurs brengen echter Erasmus in verband met het doperdom en noemen zijn humanisme als een belangrijke invloed. Bovendien wordt de Moderne Devotie beschouwd als de context die de opkomst mogelijk maakte van verschillende anti-sacramentariërs en hervormers in de vroege jaren twintig van de zestiende eeuw, die de basis legden voor de Nederlandse 'doperse beweging'. Cf. Voolstra, S., *Menno Simons: His Image and Message* (Newton, 1997), 64-65.
- 6 Voolstra, Menno Simons, 21.
- 7 Voolstra, Menno Simons, 21. Deze biografie is momenteel nog steeds de meest actuele.
- 8 Cf. Knottnerus, O. 'Menno als tijdverschijnsel', in: *DB* 22 (1996), 80; Monge, M., *Des communautés mouvants. Les 'sociétés des frères chrétiens' en Rhénanie du Nord, Juliers, Berg, Cologne vers 1530-1694* (Genève, 2015), 120-121; Brok, T., 'Het doperdom aan de Nederrijn na Munster. De rondreizen-de bisschop Theunis van Hastenrath (†1551)', in: *DB* 47 (2021), 106.
- 9 Cramer, A.M., *Het leven en de verrigtingen van Menno Simons* (Amsterdam, 1837); Vos, K., *Menno Simons 1496-1561. Zijn leven en werken en zijne reformatorische denkbeelden* (Leiden, 1914).

over doperse geschiedenis in *De Zondagsbode*, geeft een vernietigende kritiek: 'Hij [Karel Vos] heeft Menno en de Doopsgezinden waarlijk niet geflatteerd... Het is een stapelplaats van historische bijzonderheden. Vooral staan ze in verband met Menno. Doch niet alle. Vele van de bijlagen hebben geen betrekking met het eigenlijke onderwerp. De vermelde bijzonderheden zijn niet tot een eenheid opgebouwd. Verbrokkeld zijn ze hier en daar in verschillende vakjes terecht gekomen'.¹⁰ Hoe negatief verwoord ook, aangetoond zal worden dat deze kritische beoordeling nu juist de bijdrage is die Vos aan de doperse geschiedschrijving heeft gegeven en hem karakteriseert.

Dit artikel beoogt de geschiedbeoefening van Vos te plaatsen in het kader van zijn tijd van het eerste kwart van de twintigste eeuw. Voorafgaand werd in de negentiende eeuw het wereldbeeld gehistoriseerd (én geromantiseerd) wat gepaard ging met modernisering en nationalisering van de geschiedschrijving.¹¹ Als gevolg daarvan onderging in de periode van grofweg 1870 tot de Eerste Wereldoorlog de geschiedschrijving een gedaanteverandering, die een verwetenschappelijking van de geschiedbeoefening inhield.¹² Zijn Karel Vos' geschiedkundige publicaties een voorbeeld van deze gedaantewisseling? Op basis van een veelheid aan publicaties, onder meer door hemzelf verzameld in plakboeken, overdrukken en bewaarde krantenartikelen, zal worden nagegaan hoe Karel Vos zich verhield tussen 'in dienst te staan van de wetenschap' en daarnaast bevlogen zijn positie te bepalen in de geschiedschrijving van het levensbeschouwelijk verdeelde Nederland: kortom Karel Vos' geschiedbeoefening als een plaatsbepaling in de tijd.¹³ Na een beschouwing van Vos' bijdragen als geschiedschrijver volgt een reflectie op zijn geschiedvorsing.

Een verhelderend overzichtsartikel van de kerkhistorische publicaties van Karel Vos van Albert Mellink (1915-1987) is verscheen in de *Doopsgezinde Bijdragen* (1976).¹⁴

10 Cate, E. ten, 'Menno Simons, zijn leven en werken en zijne reformatorische denkbeelden door K. Vos...', in: *Onze Eeuw* 15 (1915), 281; Cate, E. ten, 'Eine holländische Kritik über Vos', in: *Mennonitische Blätter* 62 (1915), 22-39 (met repliek van K. Vos). 31-33, 37-39 (met repliek van K. Vos).

11 Mathijssen, M., *Historiezucht. De obsessie met het verleden in de negentiende eeuw* (Nijmegen, 2013), 105-106.

12 Tollebeek, J., *Fredericq & Zonen. Een antropologie van de moderne geschiedwetenschap* (Amsterdam, 2008), 16-18.

13 Cf. Hugenholtz, F., 'Geschiedenis als plaatsbepaling', in: *Gestalten der Geschiedenis in de oudheid, de middeleeuwen en de nieuwe tijd*, ed. W. den Boer, F. Hugenholtz en T. Locher (Daamen, 1960), 105-121; Paul, H., 'Plaatsbepaling in de tijd. Geschiedfilosofie in Nederland, 1860-1940', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 129 (2016), 11-31.

14 Mellink, A., 'Karel Vos (1874-1926). Zijn betekenis voor de doperse geschiedschrijving', in: *DB* 2 (1976), 81-90; zie voor een bijna uitputtend overzicht van Vos' publicaties ook Knappert, 'Levensbericht van Karel Vos', 50-62.

Plakboeken en gedrukte geschriften uit het Archief Karel Vos (RuG nr. 6C 4924)

Mellink duidde de betekenis van Vos voor de doopsgezinde geschiedenis vooral op de feitelijke inhoud van zijn publicaties zonder al te veel in te gaan op de perspectivistische historiografische achtergrond.

Karel maakte de u.l.o.-school waarvan zijn vader 'hoofd der school' was af en vervolgde zijn opleiding aan het gymnasium, eerst in Rotterdam en deed eind-examen in Schiedam (1894). Na deze gebroken middelbareschooltijd studeerde hij theologie aan de universiteit en de Doopsgezinde Kweekschool in Amsterdam. Tussen zijn proponentsexamen in juni 1900 en zijn beroep naar Woudsend in februari 1903, was hij propagandist voor het Nut van het Algemeen en secretaris van een liberale kiesvereniging in Rotterdam. Hij stond als predikant in Woudsend in Friesland (1903-1911) en tot zijn vroege dood op 51-jarige leeftijd in Middelstum in Groningen (1911-1926). In deze twee kleine doopsgezinde gemeenten had hij alle tijd om zowel politiek actief te zijn als over allerlei onderwerpen journalistiek te publiceren. Vos was ook een veelgevraagd spreker op bijeenkomsten van onder meer het Groene Kruis, het Staatspensioen, het Openbaar Onderwijs en de Drankbestrijding. Zijn aandacht ging in het bijzonder uit naar de geschiedenis van het doperdom, wellicht onder de invloed van zijn beide ooms van moederszijde, Aemilius en Christiaan Wybrands.¹⁵ Maar ook de geschiedschrijving in het

¹⁵ Aemilius (1838-1886) en Christiaan Wybrands (1852-1913) waren bekende doopsgezinde predikanten, en beiden publiceerden werken over de Nederlandse doperse geschiedenis (zie de lijst 'Doopsgezinde dominees' op website van de Doopsgezinde Historische Kring).

algemeen lag hem na aan het hart, zoals blijkt uit zijn bemoeienis met het werk van Robert Fruin (1823-1899).¹⁶

Bij de uitgave van de *Verspreide Geschriften* (1905) van Fruin verlangde de uitgever Nijhoff registers 'die het gebruik daarvan vergemakkelijken zouden voor het publiek'. De redacteurs P.J. Blok en S. Muller Fzn. 'begrepen dat verlangen, maar konden daaraan niet voldoen', maar 'Zeer gelukkig trof het bovendien, dat Ds. K. Vos te Woudsend een alfabetisch register op den inhoud der werken vervaardigd had, dat hij in een schrijven aan de firma Nijhoff te harer beschikking stelde. Het aanbod is gaarne aanvaard. Ook wij zijn van oordeel, dat de heer Vos aan het publiek door zijn arbeid een goeden dienst heeft bewezen.'¹⁷ Vos had dit register over 10 delen al als proponent samengesteld, waaruit zijn belangstelling voor Fruin als historicus bleek.¹⁸ Vos schrijft daar in 1905 over: 'Trouwens de bestudeering van Fruin is in het algemeen zeer nuttig'... en ...'Wat zijn Fruin's verzamelde werken toch een goudmijn, ook omdat in zijn staatkundige geschriften zooveel rake opmerkingen te vinden zijn, waarmede wij zoo van harte instemmen' (!).¹⁹ Vos bewondering voor de 'vader van de Nederlandse geschiedwetenschap' is ook te herkennen in zijn ambitie een kritisch-wetenschappelijke houding te ontwikkelen bij zijn geschiedbeoefening, ook al werd het wetenschappelijk persoonlijkheidsideaal van Fruin bij Vos vooral als 'accuratesse' opgevat.²⁰ Vos ging ook terug naar de bronnen. Zoals zal blijken was de geschiedvorsing naar steeds nieuw bronnenmateriaal de basis, waar echter de geschiedschrijver Vos dan volop (levensbeschouwelijk) mee aan de gang ging. De

16 Zilverberg, S., 'Karel Vos', in: *BLGNP* 1 (Kampen, 1978), 412-413.; Vos, K., 'Levensbericht van C.N. Wybrands', in: *JMNL* (1914), 18-34; Paul, H., 'De Hollandsche meester der streng-analytischen methode': Robert Fruin als vader van de Nederlandse geschiedwetenschap', in: *Het vaderlandse verleden: Robert Fruin en de Nederlandse geschiedenis*, ed. H. Paul en H. te Velde (Amsterdam, 2010), 223-225.

17 Robert Fruin, *Verspreide Geschriften. Registers* ('s-Gravenhage 1905), VII-VIII.

18 Vos heeft herhaaldelijk registers samengesteld, zoals het register op F. Domela Nieuwenhuis' *Geschiedenis van het Socialisme* in 1902, het register op Willem Kühlers proefschrift over *Johannes Brinckerinck en zijn klooster te Diepenveen* in 1908, Samuel Cramers *Het Offer des Heeren* in 1904, deel 2 van de *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica* (hierna *BRN*), *Nederlandsche anabaptica* in 1909, deel 5 van de *BRN*, *Zestiende-eeuwsche schrijvers over de geschiedenis der oudste doopsgezinden hier te lande* in 1910, deel 7 van de *BRN*, en het register van de *DB 1861-1910* in 1912.

19 Knappert, 'Levensbericht van Karel Vos', 38.

20 Cf. Paul, H., 'De Hollandsche meester der streng-analytischen methode', 223-225. Ferdinand Pijper omschrijft dit ideaal als een nauwgezetere methode '...waarbij iedereen onmiddellijk denkt aan degelijke bronnenstudie, onpartijdige waarheidsliefde, aan een doordringen tot de inwendige zijde der verschijnselen, nauwkeurigheid in details en een schoonen vorm.' – Pijper, F., 'Kist, Moll En Acquoy, De Grondvesters Der Nederlandsche Historische School', in: *NAKG*, 4 (1906), 252.

negentiende-eeuwse Robert Fruin is nog steeds heel goed leesbaar door zijn ‘verzoenende’ en uitstekende taalbeheersing; de veelvuldige citaten van Vos in dit artikel laten daartegenover zien dat zijn polemische stijl ook de hedendaagse lezer kan boeien.

Karel Vos als geschiedschrijver

Vos’ geschiedschrijving kent een grote verscheidenheid aan kleine publicaties over allerlei historische wetenswaardigheden, die met regelmaat in allerlei tijdschriften zoals de *Doopsgezinde Bijdragen* (oude reeks) en het *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, maar vooral in *De Zondagsbode* werden gepubliceerd.²¹ Een voorbeeld hiervan is het verbod op dragen van ‘vijschagt’ van de Groninger Oude Vlamingen op hun Sociëteitsvergadering van 10 april 1659. Vos vermeldt dan eerst dat C.N. Wybrands in ‘Het Menniste Zusje’ in *De Zondagsbode* van 24 Augustus 1902 het woord niet verklaarde ‘omdat hij het niet kende’, en dat bij herdruk prof. dr. J Six ‘dicht bij de waarheid’ was met de verklaring van satijn of damast, maar dat het om quasi-satijn ging, dat te veel zou glimmen en dus uit de verte op satijn zou lijken.²² Wat opvalt, is het bepaald genoeg dat uit dit stukje blijkt om ‘waarheidsgetrouw’ anderen te verbeteren. Zo ook in ‘De slag bij Nieuwpoort en Prof. Fruin’. Fruin maakte daarbij drie kanttekeningen bij de eeuwige roem die Prins Maurits werd toegedicht. Tegen deze aanmerkingen wenste Vos een en ander in het midden te brengen naar aanleiding van een vlugschrift, door hem gevonden in de Bibliotheek van de Remonstrantse Gemeente in Rotterdam. Het vlugschrift bevatte drie brieven die vlak na de slag (2 juli 1600) al op 5 juli werden uitgegeven, en *dus* volgens Vos ‘niet ‘gekleurd’ kunnen zijn’. Het gaat om de rugdekking die Prins Maurits al dan niet als voldoende maatregel van voorzorg zou hebben geregeld. Fruin vond van niet en Vos resumeert dat van de drie aanmerkingen die door Fruin werden gemaakt op het beleid van de prins ‘de twee eerste onjuist zijn en de derde slechts ten deele waar is.’²³ Een triomfantelijke toonzetting: op basis van een bron zelfs Fruin te kunnen corrigeren of misschien wel te overtroeven. Door deze werkwijze en vaak heftige stijl

21 Zie voor de DB: Rademaker-Helfferich, B., *Register op de Doopsgezinde Bijdragen, oude en nieuwe reeks* (Amsterdam, 2002), 134.

22 Vos, K., ‘Vijschagt’, in: *De Zondagsbode*, 30 september 1917; Cf. Vos, K., ‘Het Menniste Zusje’, in: *NAKG* 7 (1910), 325-336.

23 Vos, K., ‘De slag bij Nieuwpoort en Prof. Fruin’, in: *De Tijdspiegel*, juli 1909.

manifesteerde Vos zich meer als een polemisch journalist dan dat hij voldeed aan het eind negentiende-eeuwse ideaal van een ‘wetenschappelijke Persönlichkeit’, zoals Fruin of methodisch aan hem verwante *persona*’s kerkhistorici.²⁴ Dit leidt tot de vraag hoe Karel Vos past in de bredere context van de Nederlandse geschiedschrijving, specifiek binnen het raamwerk van de zogenaamde ‘Nederlandse historische school’. Representanten van deze ‘kritische’ school waren kerkhistorici rondom het *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, Kist (1793-1859) en Royaards (1794-1854), en de volgende generatie hervormde kerkhistorici zoals Moll (1812-1897), Acquoy (1829-1896), Pijper (1859-1926), maar ook de doopsgezinde hoogleraren Jacob De Hoop Scheffer (1819-1893) en Samuel Cramer (1842-1913).²⁵ Voor deze ‘school’ moest ‘historische kennis zeker zijn’ wat tot een zekere verzamelcultuur van veel bronnen leidde, vaak in (korte) opstellen besproken. Dit kenmerkte ook Vos benaderingswijze: het ‘klein geld’ heette ook bij hem ‘betere munt’ te zijn.²⁶ Zijn talrijke publicaties in het *Archief* geven blijk van betrokkenheid bij deze ‘huiselijke’ kring van ‘academiserende’ beoefenaars van kerkgeschiedenis, zonder er zelf deel van uit te maken.²⁷

De Menno Simons-biografie

De belangrijkste historische thema’s die Vos uitgewerkt heeft en waar allerlei voorstudies als kleinere publicaties aan ten grondslag lagen, zijn de Menno Simons biografie uit 1914 (afb. 3) en daarnaast *Over den aanvang van het anabaptisme*.²⁸ Het levenswerk had echter moeten worden de uitgave van een tekstkritische en aangevulde editie

- 24 Paul, H., ‘The heroic study of records: The contested persona of the archival historian’, in: *History of the Human Sciences* 26, 4 (2013), 69; ‘De wetenschappelijke persona is dus een technische term voor een ‘geleerde zelf’ wiens deugden en vaardigheden zijn toegewijd aan doelen die worden erkend als wetenschappelijk nastrevenswaardig.’; Bosch, M., ‘Scholarly Personae and Twentieth-Century Historians: Explorations of a Concept’, in: *BMGN* 131 (2016), 47-48.
- 25 Boom, H. ten, ‘De “School van Moll”. Een vroege voorloper van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis’, in: *TNK* 7 (2004), 100, 104; Pijper, ‘Kist, Moll En Acquoy’, 246-247; Janse, W., *Een eeuw historiografie. Het Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis, 1900-2000* (Amsterdam, 2008); C.O.D.H. [Karel Vos], ‘Prof. Dr. S. Cramer’, in: *De Schatkamer, Maandschrift voor den Heiligen Dienst*, 15 augustus 1906.
- 26 Tollebeek, J., ‘Een wetenschap van kleine gebaren. Historiografische praktijken in de late negentiende eeuw’, in: *Het vaderlandse verleden: Robert Fruin en de Nederlandse geschiedenis, ed. Herman Paul en Henk te Velde* (Amsterdam, 2010), 18-24.
- 27 Cf. Paul, H., ‘The Scholarly Self Ideals of Intellectual Virtue in Nineteenth-Century Leiden’, in: *The Making of the Humanities, vol. 2, From Early Modern to Modern Disciplines*, ed. R. Bod, J. Maat en T. Weststeijn (Amsterdam, 2012), 397-412.
- 28 Vos, K., *Over den aanvang van het anabaptisme I-III*, in: *De Zondagsbode*, 29 februari 1920, 7 maart 1920 en 14 maart 1920.

Titelblad *Menno Simons* (exemplaar van H.W. Meihuizen, UvA)

van Menno's verzamelde werk, de *Opera Omnia Theologica* (Amsterdam 1681).²⁹

De 'status quo' in de geschiedschrijving is dat ondanks de grote hoeveelheid aan biografieën over Menno Simons (over geen enkel ander dopers voorman is zo veel gebiografeerd...), de biografie van Vos een werk is, waaraan zelfs latere onderzoekers tot nu toe weinig nieuwe informatie aan hebben kunnen toevoegen. De biografie geeft blijk van nauwgezet bronnenonderzoek, al wordt de compositie niet bijzonder sterk gevonden.³⁰ Zijn historische speurzinnigheid en feitenkennis stelde Vos in staat om de negentiende-eeuwse interpretatie van Menno Simons als een symbool van de deugdzame negentiende-eeuwse protestant-doopsgezinde, conservatief-liberaal burger te bekritisieren. Vos weerlegde bovendien het oordeel van de doopsgezinde

29 Een geannoteerde Duitse versie voor 'Umsiedler Mennonieten' werd uitgegeven door Gary Waltner e.a. (red.), (Steinhagen 2013), gebaseerd op de Duitse *Vollständige Werke* (Elkhart 1876), waaruit bleek dat geen van de verzamelde werken compleet was, cf. Piet Visser, in: *DB* 39 (2013), 353-355. Het internationale teksteditieproject van de werken van Menno Simons heeft Vos' ambities ook nog niet ingehaald, cf. Visser, P., *Keurige Kettters. De Nederlandse Doopsgezinden in de eeuw van de Verlichting* (Amsterdam, 2004), 22.

30 Zilverberg, 'Karel Vos', 412.

hoogleraar Sytze Hoekstra Bzn. (1822-1898) die het geestelijk gezag van Menno Simons voor de hele doopsgezinde traditie ontkende en hem gebrek aan originaliteit verweet. Hij deed dat met verwijzing naar Hoekstra's gebrek aan historische kennis.³¹ De historiografie volgt tot op de dag van vandaag het beeld dat Vos tegenover oudere opvattingen heeft geschetst. Hij wist duidelijk te maken dat Menno, na de afscheiding van Obbe Philips (c. 1500-1568) rond 1540 de doperse beweging heeft weten te bewaren en haar eminente leider is geweest. Bovendien heeft hij aangetoond dat het doperdom in de Nederlanden vooral was beïnvloed door Melchior Hoffman.³²

Ondanks de aanhoudende aandacht voor doperse leiders, was het zestiende-eeuwse beeld van doperse leiderschap vanuit wetenschappelijk perspectief tot de 20e eeuw niet veel verder gekomen dan slechts Menno Simons. De belangstelling voor Menno beperkt zich vooral tot zijn eigen periode van activiteit. Het onderzoek naar zijn impact wordt bemoeilijkt door het feit dat zijn netwerken snel uiteenvielen, wat leidde tot verschillende vormen van (on)orthodoxie. Menno werd een normatieve autoriteit onder de doopsgezinden, hoewel hij van relatief ondergeschikte betekenis werd geacht.³³ Vos sluit zich aan bij dit beeld dat vooral in de zeventiende eeuw vorm kreeg.

Vos was een van de weinigen die aandacht besteedde aan de reactie van katholieken op Menno Simons. Zo wees hij op uitspraken van de inquisiteur en bisschop in de Nederrijn en Gent, Lindanus (1525-1588), en de Poolse kardinaal Hosius (1504-1579). Ook voegde hij bijlagen toe over de katholieke predikant Duncanus (1505-1590), als Menno's voornaamste tegenstander, en over 'verspreide berichten' over Menno van katholieke auteurs als de Leeuwarder bisschop Cunerus Petri (1530-1580), de Vlaamse theoloog en humanist Georgius Cassander (1513-1566) en Florimond de Raemond (1540-1601), de kanselier van het parlement van Bordeaux.³⁴

Daartegenover vervulden kritische overwegingen van Vos over Menno Simons'

31 Cf. Voolstra, *Menno Simons*, 31-32.

32 Mellink, 'Karel Vos (1874-1926)', 85-86.

33 Cf. Visser, P., 'Menno Simons: Printed, Read And Debated', in: *Menno Simons: A Reappraisal*, ed. G. Brunk (Harrisonburg, 1992), 84-85, 97-98; Brok, T., 'Framing Religious Leadership in Dutch Nationalist Confessional Historiography: Anabaptism on the Lower Rhine in the 1540s-1550s', in: *JEMC* 11 (2024), 21-51. Dit artikel is gebaseerd op een presentatie tijdens een web seminar van de Doopsgezind Historische Kring op 26 januari 2022.

34 Cf. Nissen, P., *De katholieke polemiek tegen de dopers. Reacties van katholieke theologen op de doperse beweging in de Nederlanden (1530-1650)* (Enschede, 1988), 14; Cf. Schmidt, S., 'Die Täufer in der römisch-katholischen Häresiographie des konfessionellen Zeitalters', in: *An den Rand gedrängt – den Rand gewählt. Marginalisierungsstrategien in der Frühen Neuzeit*, ed. H. Jürgens en C.V. Witt (Leipzig, 2021), 250-255.

karakter en gebrek aan 'heldhaftigheid', Amerikaanse 'mennonites' met afgrijzen. Het hoofdartikel in *The Mennonite* van 8 juni 1916 introduceerde de eerste aflevering van de vertaling uit het Nederlands van A.M. Cramer's *Het leven van Menno Simons* (1837).³⁵ Deze aankondiging verwees naar Vos' *Menno Simons* (1916), waarvan 'door critici is gezegd dat het individualiteit heeft, maar uit wat wij [*The Mennonite*] observeren tijdens het bestuderen ervan, wordt de individualiteit verkregen door de zeer onvriendelijke kijk op Menno die het probeert de lezer op te dringen'. Het hoofdartikel vergeleek Vos' portret vervolgens met de benadering van de prominente 'mennonite' wetenschappelijke publicist John Horsch (1867-1941). In zijn eerste Engelstalige biografie over Menno Simons (1916), die '... sympathiek is in het naar voren brengen van Menno en het resultaat is van een lange en geduldige studie van bronnen en autoriteiten'.³⁶ Horsch had een hoofdstuk opgenomen met de titel 'Recente beschuldigingen tegen Menno Simons'.³⁷ 'Het is een kwestie van oprechte spijt dat deze auteur [Karel Vos], die predikant is van een doctrinair neutrale doopsgezinde kerk, niet alleen enkele van de oude laster van de tegenstanders van Menno Simons herhaalt, maar er serieuze nieuwe beschuldigingen aan toevoegt die totaal ongegrond zijn'.³⁸ Horsch wees op Vos' afhankelijkheid van de opvattingen van de doopsgezinde hoogleraar Samuel Cramer ter ondersteuning van zijn beweringen over Menno's onoprechtheid. Horsch merkt, overigens ten onrechte, op: 'We moeten hem [Karel Vos] herinneren aan het feit dat Cramer van mening was dat Menno feitelijk een unitariër was...'.³⁹ In een brief aan zijn schoonzoon en grondlegger van de 'evangelican' *Anabaptist Vision*, Harold Bender (1897-1962), schreef Horsch op 30 juli 1921: 'Hij [Karel Vos] beschrijft hem [Menno Simons] als een persoon met een gebrekkelijk moreel karakter. Kortom, hij kan Menno Simons onmogelijk begrijpen'.⁴⁰ Bij de aankondiging van John Horsch' Menno Simons biografie in 1916 wijst Egbert ten Cate op de aanvallen erin op Vos' *Menno Simons*.⁴¹ Een recensent in de *N.R.C.* verwacht dat Vos daar wel op zal reageren, maar Vos repliceert '...dat ik daar geen oogenblik over denk; en dat niet zoozeer, omdat een antwoord zeer uitvoerig zou moeten zijn, maar voornamelijk omdat mij daarvoor mijn tijd te kostbaar is. Horsch wil over Menno,

35 Zie noot 10.

36 'Editorial', *The Mennonite*, 31, nr. 23 (8 juni 1916), 4 [*The Mennonite* (1885-1998) was het tijdschrift van de General Conference Mennonite Church].

37 Horsch, J., *Menno Simons. His Life, Labors, and Teachings* (Scottsdale, 1916).

38 Horsch, *Menno Simons*, 204, noot 1.

39 Horsch, *Menno Simons*, 206.

40 Geciteerd naar Voolstra, *Menno Simons*, 16 noot 43; Friesen, A., *History and Renewal in the Anabaptist/Mennonite Tradition* (North Newton, 1994), 133, noot 50.

41 *De Zondagsbode*, 30 juli 1916.

zijn held, geen kwaad hooren en verdedigt hem in een aantal gevallen, waarin ik in een of ander opzicht iets minder gunstigs over hem mededeelde. Die verdediging is geregeld zonder aanhaling van eenig bewijs'. Vos vervolgt dan dat Horsch' beheersing van de Nederlandse taal onvoldoende is en daardoor verkeerd vertaalt en zijn citaten op de Engelse vertaling van de gebrekkige uitgave van de *Opera Omnia* van 1681 berusten. Bij de door Vos opgeroepen vraag 'Of er dan niet heel wat goeds in zijn [Horsch'] boek staat?' volgt dan de zegepralende opmerking dat het '...een streelende ontdekking geweest [is] te constateren, hoe mijn biografie voortdurend 'geplunderd' is'; en de 'overgrootte menigte van citaten' waar Ten Cate naar verwijst, waren volgens Vos bijna allemaal zonder verwijzing uit zijn biografie overgenomen.⁴² Het werk van Horsch zou in de jaren erna bron worden voor nog meer Amerikaanse biografieën, die allemaal zouden bijdragen aan Menno's zuiver imago, waarbij 'elke sociaal-revolutionaire tendens' werd bezworen.⁴³ Horsch begon de geschiedenis van het Nederlandse anabaptisme daarom – net zoals Blaupot ten Cate dat honderd jaar eerder had gedaan – met Menno Simons.⁴⁴

Volgens Sjouke Voolstra (1942-2004) maakte Vos echter te veel gebruik van Menno als vertegenwoordiger van een anti-confessionele vroomheid om tegenwicht te bieden aan de calvinistische neo-orthodoxie van zijn eigen tijd.⁴⁵ Vos richtte zich met name tegen (de invloed van) Kuyper.⁴⁶ Op 10 en 25 augustus 1905 schrijft Vos over de Radboudstichting – initiatiefnemer namens de Nederlandse bisschoppen tot de oprichting van een R.K. universiteit te Nijmegen (uiteindelijk opgericht in 1923): 'Wij zagen eene staatsbijdrage oneindig veel liever verleend aan eene roomsche stichting

42 Vos, K., 'Joh. Horst' [John Horsch], in: *De Zondagsbode*, 10 september 1916.

43 Loewen, R., 'Making Menno: The Historical Images of a Religious Leader', in: *Conrad Grebel Review*, 17, 3 (1999), 26-27.

44 Zijlstra, S., *Om de ware gemeente en de oude gronden, Geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1675* (Hilversum, 2000), 19.; Cf. Blaupot ten Cate, S., *Geschiedenis der Doopsgezinden in Friesland* (Leeuwarden, 1839), 114-115, 118.

45 Cf. Voolstra, *Menno Simons*, 31-32; Voolstra noemt Vos hier (plagerig? of was het een lapsis?) sociaal-democraat. Vos was aanvankelijk lid van een kiesvereniging aangesloten bij de conservatieve Vrij Liberalen, respectievelijk van de Vrijheidsbond. Vos wijst in, *De Nieuwe Courant* van 19 april 1921 er juist op dat de Vrijheidsbond oppositie moet voeren tegen het streven van de liberale tegenhanger, de Vrijzinnig Democratische Bond, om samen te werken met de S.D.A.P. Nanne van der Zijpp (1900-1962), 'Vos was a man of radical liberal conviction' in GAMEO, 'Vos, Karel (1874-1926)' lijkt dan ook meer op een te simpele vertaling van 'vrijzinnig' dan dat het doel treft.

46 Zie onder meer zijn befaamde artikel 'De zielelaap en dr. A. Kuyper', in: *Theologisch Tijdschrift* (1918), 1-20, waarin hij... 'scherp en geestig aantoonde, dat Kuyper's leer van den toestand na den dood geheel afwijkt van Kalvijn, maar overeenstemt met wat de 18de eeuwse doopsgezinden reeds als een verlaten standpunt hadden afgewezen en nu betitelden als "curieuse neuswijscheydt"' — Knappert, 'Levensbericht van Karel Vos', 39.

dan aan de Vrije Universiteit [opgericht in 1880], omdat de roomsche wetenschap in veel opzichten ons naderbij staat dan de kalvinistische en in zich zelf de kracht heeft zich te verjongen en te vernieuwen, terwijl van de kalvinistische universiteit kan worden gezegd, dat zij vrij heet, omdat men vrij wordt gesteld van de wetenschap, mits men volgbaar en blind wil gelooven'.⁴⁷

Vos benadrukte de Lutherse invloed tegenover het calvinisme in de Nederlandse reformatie met name door verwijzing naar de verspreiding van Lutherse bijbelvertalingen, geschriften en liederen en concludeert dat Menno 'een bekeerling' is geworden dank zij Luther.⁴⁸ Tegenover de rol van het calvinisme schetst hij een meer nationale hervormingsbeweging: 'De zeer weinige luthersche geofferden zijn in 't gereformeerde martelaarsboek van Van Haemstede ingelascht... doordat de leiders der calvinisten, naar den aard van dit soort, gewoon waren zich op vrijmoedige wijze vooraan te dringen. Gaf men hun één vinger, dan namen zij de geheele hand ... Het zou te ver voeren, als wij gingen volgen op welke wijze de zege behaald werd door 't calvinisme. Men vindt dat trouwens zo voortreffelijk door Fruin behandeld, dat 't overbodig is, daarvan opnieuw iets te zeggen'.⁴⁹ Echter, '...prof. Pijper van Leiden heeft door zijn studiën het wel waarschijnlijk gemaakt, dat in ons vaderland gedurende de eerste halve eeuw der Reformatie de invloed van Erasmus veel grooter geweest is dan die van Luther. Tot op de overwinning van het Calvinisme, dat uit het buitenland geïmporteerd wordt, draagt onze Hervormingsbeweging een sterk nationaal karakter. En die oorspronkelijke opvattingen blijven nog gedurende een halve eeuw voortdurend leven in Gereformeerde kringen... Op de synode van Dordrecht (1618-1619) wordt dit nationale onderdrukt en uit de Gereformeerde kerk geworpen...'.⁵⁰ Calvijn werd op één uitzondering na volstrekt genegeerd in het Archief, ook in 1909 bij zijn vierhonderdste geboortjaar.⁵¹ De aandacht van Nederlandse kerkhistorici in het *Archief* betrof vooral de eigen geschiedenis.⁵² De zestiende-eeuwse protestantse reformatie ging voorop in de belangstelling.⁵³ Vos geschiedbeeld over

47 Vos, K., 'H. Bakels. Luthers Leven voor Leken verteld' (recensie), in: *De Zondagsbode*, 29 juli 1917, 151-152; Vos, K., 'Iets over Luther', in: *Provinciale Groninger Courant*, 3 maart 1917; Vos, K., Overdruk 'Luthers invloed op de Nederlandsche Reformatie', in: *Vragen van den Dag*, september/oktober 1917.

48 Vos, *Menno Simons 1496-1561*, 15.

49 Vos, K., 'Dr. A. Kuyper', in: *Het Vaderland*, 30 augustus 1905.

50 Vos, K., *Wessel Gansfort's invloed* (Groningen, 1919), Overdruk van den Groninger Volksalmanak 1920, 2-3.

51 Janse, *Een eeuw historiografie*, 11.

52 Janse, *Een eeuw historiografie*, 15.

53 Janse, *Een eeuw historiografie*, 22.

Menno's 'reformatorische denkbeelden' lijkt dan ook wel gebaseerd te zijn op gedegen bronnenonderzoek, maar eerder schatplichtig te zijn aan de negentiende-eeuwse aanname van een 'onpartijdig' nationaal ideaal van een hervormde élite dat het protestantisme (waar de doopsgezinden ook deel van uitmaakten...) een integreerend bestanddeel van de Nederlandse natie was.⁵⁴

Over den aanvang van het anabaptisme

In een zeer uitvoerig artikel in de *Doopsgezinde Bijdragen* van 1917, 'Kleine bijdragen over de Doopersche beweging in Nederland tot het optreden van Menno Simons', werkte Vos de stelling uit dat de tijd van 1531 tot 1540 zich in Noord-Nederland kenmerkte als het tijdperk van een revolutionair-gezind doperdom.⁵⁵ Hiertegen verzette zijn neef en hoogleraar aan de Doopsgezinde Kweekschool, Willem Kühler (1874-1946), tevens redacteur van de *Doopsgezinde Bijdragen* zich in de uitgave van 1919, die de Munsterse oorsprong van het Noord-Nederlandse doperdom ontkende.⁵⁶ Olie op het vuur werd gegooid door ds. Herman Bakels (1871-1952), die volgens Kühler 'Eigenaardig en voortvarend als altijd' in *De Zondagsbode* Vos was bijgevallen. In niet mis te verstane bewoording had Bakels uitgehaald: '...de Doopers tot 1544 toe, dus meer dan 10 jaar lang, zijn de Bolsjewiki van Nederland geweest, met al hunne goede en slechte eigenschappen, vooral met hunne blauwe idealen, m. a. w. kipzonderkopperigheid'⁵⁷ Vos betreft de lezers van *De Zondagsbode* verder in het debat door drie artikelen 'Over den aanvang van het anabaptisme'.⁵⁸ Daar bleef het niet bij. In *De Gids* van dec. 1920 verschijnt Vos' 'Revolutionaire Hervorming', gevolgd door een reactie van Kühler in *De Gids* van 1921.⁵⁹ Vos concludeert: 'Het is echt menniste preutsheid het niet aan te durven om te erkennen, dat er heel veel waars is in het aloude Roomsche verwijt, dat men eigenlijk van Hoffman en Munster afstamt.'⁶⁰ Kühler

54 Cf. Molendijk, A., 'Een hoogst belangrijke wetenschap'. *De beoefening van de Kerkgeschiedenis in Nederland in de negentiende eeuw* (Groningen, 2000), 23; Veen, M. van, *Een nieuwe tijd, een nieuwe kerk. De opkomst van het 'calvinisme' in de Lage Landen* (Zoetermeer, 2009), 15.

55 Vos, K., 'Kleine bijdragen over de Doopersche beweging in Nederland tot het optreden van Menno Simons', in: *DB* 54 (1917), 179-180.

56 Kühler, W., 'Het Nederlandsche Anabaptisme en de revolutionaire woelingen der zestiende eeuw', in: *DB* 56 (1919), 124-212: Ter grotere verspreiding verscheen hiervan ook een overdruk.

57 Kühler 'Het Nederlandsche Anabaptisme', 126, verwijzend naar Herman Bakels, 'Onze geestelijke voorvaderen', in: *De Zondagsbode*, 10 februari 1918.

58 Vos, K., 'Over den aanvang van het anabaptisme'.

59 Vos, K., 'Radical hervorming', in: *De Gids* 84 (1920) 433-450.; Kühler, W., 'Het anabaptisme in Nederland', in: *De Gids*, 85 (1921), 249-278.

60 Vos, K., 'Radical hervorming', 450.

zet daar tegenover dat 'Nauwgezet en onpartijdig onderzoek van de helaas slechts schaars voorhanden bescheiden leert ons het volgende':⁶¹ dat de Munsterse periode een 'revolutionnaire afwijking is [als] tussenspel, dat voor de toekomst geen gevolgen heeft'.⁶² Zowel verschillen in definities als interpretatie van bronnen staan centraal. Met name de betekenis van het woorden 'radicaal' en 'revolutionair'.⁶³ Vos ziet zijn gelijk dan weer bevestigd, door Pirenne (1862-1935) die in zijn *Geschiedenis van België* het doperdom kenmerkt als een proletarische beweging.⁶⁴ In Kühlers opus magnum uit 1932 lijkt de zo scherpe tegenstelling over de ontstaansgeschiedenis van het doperdom in Nederland op de achtergrond te zijn geraakt en blijft zijn visie, die overeenkomt met die van De Hoop Scheffer tot ver na de Tweede Wereldoorlog gangbaar.⁶⁵

Karel Vos als geschiedvorser

De negentiende-eeuwse 'archival turn' in de geschiedbeoefening waarvan in Nederland Robert Fruin als de grondlegger wordt beschouwd, had ook de kerkhistorici niet onberoerd gelaten.⁶⁶ Er werd een beeld gevormd van wat wetenschappelijk een goede historicus zou moeten zijn. Karaktereigenschappen werden centraal gesteld, zoals een grenzeloze toewijding aan filologische precisie (het bronnenonderzoek), moedig verzet tegen wanordelijke archieven en niet meewerkende archivissen en intellectuele zelfbeheersing, opgevat als het vermogen om zich niet te verliezen in een bijna oneindig aantal archiefbronnen.⁶⁷ Geschiedschrijving zonder

61 Kühler, 'Het anabaptisme in Nederland', 250.

62 Kühler, 'Het anabaptisme in Nederland', 271.

63 Vos, K., 'Radicale hervorming', 439; 'In het najaar van 1533 wordt de beweging massaal, en daardoor revolutionair'.

64 Vos, K., 'Prof. Pirenne over den aanvang van het Nederlandsch Anabaptisme', in: *De Groene Amsterdammer*, 26 juni 1920, met verwijzing naar de Duitse uitgaven van Pirenne, *Geschiede Belgiens*, dl. 3 (1907), 141-144.

65 Kühler, W., *Geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden in de Zestiende Eeuw* (Haarlem, 1932), 162-169. Zijn opvolgers op het gebied van de doperse geschiedenis, zoals Zijpp, N. van der, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland* (Arnhem, 1952), 36-37, en Meihuizen, H., *Menno Simons. Ijveraar voor het herstel van de Nieuwtestamentische gemeente 1496-1561* (Haarlem, 1961), 14-16 baseren zich vooral op het debat Kühler versus Vos. Cf. Zijlstra, S., *Om de ware gemeente*, 16-19.

66 Paul, H., 'Een Leids historisch ethos? De epistemische deugden van Fruin en Acquoy', in: *Leidschrift. Historisch Tijdschrift* 25 (2010), 100.

67 Cf. Paul, 'The heroic study of records', 69; Tollebeek, J., 'Commemorative Practices in the Humanities around 1900', in: *Advances in Historical Studies* 4 (2015), 216-231.

een erudiete, minutieuze geschiedvorsing werd voor onmogelijk gehouden. In het begin van de twintigste eeuw werden daar echter langzamerhand wat vraagtekens bij gesteld.⁶⁸

Tijdens de eerste jaren van zijn studie aan de Doopsgezinde Kweekschool was Vos' verstandhouding met de hoogleraar Samuel Cramer (1842-1913), 'die door studenten ... gevreesd werd'⁶⁹, naar eigen zeggen gespannen; 'Ik had het ernaar gemaakt, was vaak op college absent en mijn candidaats in de kerkgeschiedenis was verre van schitterend geweest.'⁷⁰ De verhouding met Cramer is later goed gekomen, omdat Vos hand- en spandiensten ging verrichten voor Cramer, waaronder het register van de martelaarsspiegel *Het Offer des Heeren* (1904). Vos: 'Cramer was niet de man voor details, voor snuffelwerk. Hij gaf het te gauw op, als hij een aangehaald citaat niet vinden kon en liet dan mij zoeken, totdat ik het citaat (gewoonlijk) vond...In die jaren werd daardoor mijn studie veelal een détailonderzoek.'⁷¹ Cramer heeft die versnippering in Vos' werkzaamheden met zijn kleine publicaties in *De Zondagsbode* wel opgemerkt en hem aangezet tot het schrijven van de Menno Simons biografie, en hem daarbij steeds aangemoedigd. Vos' beoordeling van zijn leermeester vat één en ander mooi samen: 'Zeker als kerkhistoricus heeft Cramer geen nieuwe banen geopend, maar met groote liefde voor zijn studievak bezielde weet hij die liefde in sommigen zijner leerlingen in zoo sterke mate over te gieten, dat zij ieder naast hun vermogen zich verdiepen in menige detailstudie.'⁷² Als kerkhistoricus behoorde Cramer volgens Vos zeker niet onder de eerste-rang kerkhistorici: '...wie denkt aan den arbeid van Acquoy, Moll, A.W. Wybrands, De Hoop Scheffer, Rogge, plaatst Cramer op de lijn van de tweede-rangs-historici als Pijper, Knappert, Van Veen, Sepp, Dyserink en dergelijken.'⁷³ Eerste rang bij Vos is dus de tijdgenoten van Fruin, en de tweede rang betreft de opvolgende generatie(s). We kunnen hier echter wel uit afleiden dat Vos met deze beoordeling Samuel Cramer, en impliciet ook zichzelf, beschouwde als verwant aan de Nederlands historische school.⁷⁴ Kühler miste bij, ook zijn leermeester,

68 Tollebeek, J., *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860* (Amsterdam, 1990), 111.

69 Welcker, J.M., 'De Doopsgezinde Kweekschool tot 1940', in: *DB 14* (1988), 32.

70 Vos, K., 'Herinneringen aan Samuel Cramer', in: *De Zondagsbode*, 17 december 1916.

71 Vos' afsluiting van het proponenten examen betrof een verhandeling over *Zacharia I-VIII en zijne apocalyptische bestanddeelen, met eene nieuwe vertaling: prolegomena* (Rotterdam 1900).

72 Vos, K., 'Herinneringen aan Samuel Cramer', in: *De Zondagsbode*, 17 december 1916.

73 C.O.D.H. [K. Vos], 'Prof. Dr. S. Cramer'.

74 Cf. Acquoy, J.G.R., *Handleiding tot de kerkgeschiedvorsing en de kerkgeschiedschrijving* ('s-Gravenhage, 1894) en Acquoy, J.G.R. en F. Pijper, *Handleiding tot de kerkgeschiedvorsing en kerkgeschiedschrijving* 2e druk ('s-Gravenhage, 1910).

Cramer '...de zelfverloochenende volharding om zich altijd weder aan een wetenschappelijk levensdoel te wijden': een oordeel op karaktereigenschappen.⁷⁵

Voor de plaatsbepaling van Vos is een niet onbelangrijk gegeven dat hij met Kühler behoorde tot de studenten die door Cramer aan het werk werden gezet. Cramer zou in 1913 met emeritaat gaan waarbij hij, anders dan het curatorium van de Doopsgezinde Kweekschool, Kühler als zijn opvolger zag.⁷⁶ In de vergadering over de opvolging werd Karel Vos niet als mogelijke kandidaat genoemd. Deze was niet gepromoveerd en zou niet in aanmerking zijn gekomen voor het hoogleraarschap in de kerkgeschiedenis aan de gemeente-universiteit in Amsterdam, wat door het curatorium en het bestuur van de Algemeen Doopsgezinde Sociëteit wel werd gembieerd.⁷⁷ Kühler, door Cramer aangezet om publicatie over het socinianisme op tijd af te ronden, werd benoemd.⁷⁸ Kühler was overigens net als Vos sterk door de 'Nederlandse school' beïnvloed, met name door de hoogleraren Fruin (zijn geschriften), Moll en zijn oom Aemilius Wynbrands.⁷⁹

Rest de vraag waarom Vos' *Menno Simons* niet is omgewerkt tot een academisch proefschrift. Als Vos dat bij Cramer niet meer kon, en bij Kühler niet wilde, was er toch nog de mogelijkheid geweest in Groningen bij Hajo Meyboom (1843-1933) of diens opvolger in 1914 Johannes Lindeboom (1882-1958), die ook beiden met de Nederlandse school en het NAKG waren verbonden.⁸⁰

Aan de hand van de bereikbare bronnen, waaronder de in het Archief van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam aanwezige kopieën van archiefstukken, had Vos zich in de loop der jaren een uitgebreide kennis van de geschiedenis van de Nederlandse doperse beweging verworven. Vos werkte met beschikbaar gekopieerd of gedrukt bronnenmateriaal, waarvan Cramer al in 1909/1910 en later ook Kühler gebruik hebben gemaakt.⁸¹ Veel van Vos' verwijzingen naar bronnen in artikelen in *De Zondagsbode* worden niet bij naam genoemd. Vos combineert wat hij vindt en zoekt verschillen tussen de geschiedschrijvers uit, wat dan meestal tot feitelijke bijstelling, lees verbetering, leidt maar niet tot een wezenlijke vernieuwing

75 Kühler, W., 'Levensbericht van Dr. S. Cramer', in: *JMNL* (1913), 83.

76 Welcker, 'De Doopsgezinde Kweekschool', 30-32.

77 Welcker, 'De Doopsgezinde Kweekschool', 32, noot 67.

78 Willem Kühler, *Het socinianisme in Nederland* (Leiden 1912).

79 Eeghen, C.P. van, 'Wilhelmus Johannes Kühler (Amsterdam, 8 December 1874 - Leiden, 18 November 1946)', in: *JMNL* (1948-1949), 117.

80 De Hervormd kerkelijk hoogleraar in Leiden Knappert (1863-1943) concludeert: 'Hier liggen de aanspraken, die hij m.i. met nadruk kon doen gelden op een wetenschappelijk ambt. Het is er nimmer van gekomen.' Knappert, 'Levensbericht van Karel Vos', 39

81 Cf. Mellink, 'Karel Vos (1874-1926)', 83.

van het geschiedbeeld.⁸² Het is dan ook niet zo verassend dat Vos tot de conclusie kwam dat het 'revolutionaire', zoals gevonden onder de Munstersen, in ieder geval tot rondom 1540 in het Nederlandse doperdom dominant was: dat was tenslotte wat uit de oude (anti-doperse) bronnen bleek. Ondanks zijn eigen polemische gaven, heeft hij diezelfde gaven bij de laat zestiende-eeuwse niet-doperse geschiedschrijvers niet echt onderkent.

De Menno Simons biografie kenmerkt zich door een benadering van de geschiedenis van het doperdom als een 'Hollandsch-Friesche' beweging.⁸³ Geografisch verrijnder, maar niet echt inzichtelijk: '...trek een lijn van Nieuwe Schans naar Groningen Leeuwarden Sneek Lemmer. Wat ten noorden van deze lijn ligt tot aan de zee kust is het terrein ...van het veldwinnend Anabaptisme van 1540 tot 1565., benevens de Noordzee-eilanden, het westelijk deel van Zuid-Holland en de eilanden tusschen Rotterdam en de Schelde liggende'(...?).⁸⁴

Vos bestudeerde bronnen, die in de BRN waren gepubliceerd. Hij leunt sterk op de *Successio Anabaptistica* (1603), een katholieke, polemische – maar feitelijk zeer betrouwbare – bron.⁸⁵ Vaak herhaalt hij de verklaring die hij daar aantroft: 'Nadat Obbe zich aan de Doopersche beweging had onttrokken, nam Menno in vereeniging met Dirk Philips de algehele leiding op zich. Het eerste, dat hun zorgen vereischte, was de aanstelling van nieuwe helpers.'⁸⁶ Vos volgt hier dus weinig kritisch de historiografie van de zeventiende eeuw. In *Menno Simons* verwijst hij vaak naar de klassieker van Schijn/Maatschoen (1743-1745) als bron (16x), maar bespreekt het werk zelf niet.⁸⁷ De verdere zoektocht naar de eerste oorsprong van een 'hervormingsbeweging' vindt hij in de invloed van Wessel Gansfort (1419-1489) en zijn ontkenning van de transsubstantiatieleer, die deze op 'de dogmatische vorming van honderden in Groningen

82 Een sprekend voorbeeld daarvan is Vos, K., 'De copia der oudsten en dooplijsten van de Harde Vriezen uit de 16e en 17e eeuw', in: *NAKG* 11 (1914), 342-350.

83 Vos, K., 'Radical hervorming', 436.

84 Vos, *Wessel Gansforts invloed*, 1-2.

85 V.P. [Simon Walraven], '*Successio Anabaptistica. Dat is Babel der Wederdopers...*' (Keulen, 1603), in: *BRN* 7 (1910), 15-87.

86 Vos, *Menno Simons 1496-1561*, daarmee volledig schatplichtig aan: V.P., '*Successio Anabaptistica*', 50: 'Menno maakt bisschoppen'; Vos, K 'Prof. Cramer's jongste arbeid II. De *Successio Anabaptistica*', in: *De Zondagsbode*, 29 januari 1911.

87 Schijn, H en G. Maatschoen, *Geschiedenis dier christenen, welke in de Vereenigde Nederlanden onder de protestanten mennoniten genaamd worden, in welke, benevens derzelver oorsprong, voortgang, hedendaagschen staat, en belydenisse des geloofs, ook het groot onderscheid tusschen hen, en de Hoogduitsche, en Munstersche wederdoopers aangetoond word..* 3dln (Amsterdam, 1743-45); Vos, *Menno Simons 1496-1561*, 185 geeft een 'verbeterblaadje' van Maatschoen op de oorspronkelijke tekst inzake het sterfte jaar van Menno Simons (1561).

en Friesland werkzame priesters' heeft uitgeoefend, waarmee '...hij méér dan eenig ander de voorbereider was van onze nationale reformatie'.⁸⁸ Een gedachtegang die in de Menno Simons biografie nog niet zo ontwikkeld was. Vos benadrukte daarin meer de betekenis van Erasmus en het sacramentarisme. Dit in tegenstelling tot De Hoop Scheffer, die vooral de sacramentarische invloed en de Zwitserse afkomst op de voorgrond stelde.⁸⁹ In de biografie van Menno Simons speelde het debat, samen met de ijver voor het verzamelen van bronnen, een centralere rol dan welke vorm van synthese ook.

Het meest opmerkelijk zijn de studies die Vos gewijd heeft aan doperse bisschoppen Adam Pastor⁹⁰, Gillis van Aken⁹¹ en Theunis van Hastenrath⁹² die in de Benedenrijn hebben gewerkt. Volgens Vos kwam het tussen hem en Cramer goed door zijn opmerking tijdens college dat Gillis van Aken niet verbrand, zoals Cramer beweerde, maar na herroeping onthoofd was.⁹³ Veel van de onderliggende bronnen zijn hem geworden door toedoen van dr. J.S. van Veen, van 1891 tot 1924 werkzaam bij het Gelders archief, die zelf ook publiceerde over de geschiedenis van het doperdom aan de Benedenrijn.⁹⁴ Aan Adam Pastor en aan Gillis van Aken wordt in de Menno Simons biografie een hoofdstuk besteed en daarin wordt ingegaan op Gillis verblijf in Antwerpen.⁹⁵ Hoewel de sporen van het vroegere Melchioritisme te Antwerpen door Vos wel worden aangewezen, ligt de nadruk bij hem toch, net als bij de studies naar de bisschoppen aan de Benedenrijn, op het latere stadium van de beweging.

88 Vos, *Wessel Gansforts invloed*, 7-11.

89 Vos, *Menno Simons*, 19-21, 223.

90 Vos, K., 'Adam Pastor', in: *DB* 49 (1909), 104-126; Vos, K., 'Pastor, Adam', in: *NNBW* 2 (Leiden, 1912); Vos, K., 'Martelaars uit Gelderland (1550)', in: *NAKG* 10 (1913), 252-268; Vos, K., 'Anabaptisten te Ahaus in 1549', in: *NAKG* 11 (1914), 257-270; Vos, K., 'Mededeelingen van Kleefsche Doopsgezinden over Menno Simons e.a.', in: *DB* 55 (1918), 138-139; Vos, K., 'Een boekje van Adam Pastor', in: *De Zondagsbode*, 28 mei 1922, 237-238; Vos, K., *Adam Pastor, de eerste Nederlandsche Vrijzinnige Doopsgezinde*, Geschriftjes ten behoeve van de doopsgezinden in de verstrooiing 33 (s.l., s.a. [1910]); Cf. Brok, T., 'Het "Onderscheytboek" van Adam Pastor. De reputatie van "eyn principaell doper" naast Menno Simons en Dirk Philips', in: *DB* 45 (2019), 141-164.

91 Vos, Karel, 'Gillis van Aken', in: P.C. Molhuysen, *NNBW* 1 (Leiden, 1911); Vos, K., 'Gilles van Aken', in: *De Tijdspiegel* 62 (1905), 355-371; Vos, K., 'De doopsgezinden te Antwerpen in de zestiende eeuw', in: *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire en Belgique* 84 (1920), 311-390; Cf. Brok, T., 'Gillis van Aken (ca. 1500-1557). Rondtrekkend dopers bisschop uit het Maasdal en sleutelfiguur in een dopers netwerk in Amsterdam (1549-1555)', in: *PSHAL* 157 (2021), 135-174.

92 Vos, 'Adam Pastor': Bijlage III 'Bekentenis van Teunis van Hastenrath', 120-126.

93 Vos, K., 'Herinneringen aan Samuel Cramer', in: *De Zondagsbode*, 17 december 1916.

94 Veen, J.S van, 'Berichten over "Wederdopers" in het Overkwartier van Gelderland', in: *PSHAL* 48 (1912), 430-437 en idem 'Bijdragen tot de geschiedenis der hervorming in het Overkwartier van Gelderland (1543-1568) (Roermond, Venlo en omstreken)', in: *PSHAL* 41 (1905), 309-414.

95 Dit wordt later uitgewerkt in Vos, 'De doopsgezinden te Antwerpen'.

Opmerkelijk in verband met de gesignaleerde controverse met Kühler is dat Vos tegenover de Belgische historicus Henri Pirenne (1862-1935) betoogt dat de doopsgezinde gemeente in Antwerpen niet uit proletariërs, maar uit min of meer ontwikkelde ambachtslieden heeft bestaan en dat van massale toetreding behalve in de jaren 1534/1535 geen sprake kon zijn.⁹⁶ Knappert noemt deze studie over Antwerpen 'het beste wat uit Vos' pen gevloeid is'.⁹⁷ Alphonse Verheyden geschiedschrijver van de Zuid-Nederlandse doopsgezinden heeft weinig aanvulling gebracht op het werk van Vos.⁹⁸ De Waalse hoogleraar Halkin (1906-1998) heeft op de Munsterse invloed vanuit Maastricht gewezen.⁹⁹ Vos volgt echter De Hoop Scheffer dat Gillis na een weinig succesvol optreden in het Waterland naar Vlaanderen is afgereisd.¹⁰⁰ Hier wordt Gillis in 1557 gevangen gezet en na herroeping verbrand. Vos oordeelt: 'Na zulk een verdienstelijke loopbaan voor onze broederschap zulk een smadelijk eind!'¹⁰¹

Daar waar Vos de relatie tussen Van Hastenrath en Menno Simons uit de bronnen niet goed kan plaatsen, maakt Kühler, op basis van een bronnenpublicatie van Vos, Van Hastenrath lid van 'het college van oudsten'.¹⁰² Door de ontsluiting van dit bronnenmateriaal heeft Vos als het ware de ontwikkeling van het doperdom na de val van het doperse koninkrijk van Munster (1535) op een nieuwe kaart gezet. In de zeventiende- en achttiende-eeuwse doperse geschiedenis werd de Benedenrijn door een 'klein-Nederlandse', of zoals Vos het noemde, 'Hollandsch-Friesche' visie op het doperdom over het hoofd gezien, met de uitzondering dat Menno bisschoppen ernaar toe had uitgezonden.¹⁰³ Mellink vestigt wel aandacht op Vos' bijdrage aan de ontsluiting van de doperse geschiedenis aan de Benedenrijn, maar noemt dit slechts in het kader van de werkwijze van Vos, namelijk dat de grondslag wordt gelegd door archiefmateriaal.¹⁰⁴ Egbert ten Cate noemt in zijn recensie Vos' *Menno Simons* biografie een 'stapelplaats van historische bijzonderheden', waarvan vele geen betrekking

96 Vos, 'De doopsgezinden te Antwerpen', 323.

97 Knappert, 'Levensbericht van Karel Vos', 46.

98 Mellink, 'Karel Vos (1874-1926)', 87.

99 Halkin, L-E., *La Réforme en Belgique sous Charles-Quint* (Brussel, 1957), 80-89. In Halkin, L-E en A. Verheyden, 'De hervorming in het Zuiden: Staat en kerk tegenover ketteren', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, ed. Jan van Houtte et al., dl. 4 (Utrecht/Antwerpen, 1952), 252, volgt hij echter nog de visie van Verheyden dat het anabaptisme in België vooral vanuit het noorden is beïnvloed.

100 Vos, *Menno Simons 1496-1561*, 98; Hoop Scheffer, J. de, 'Korte Beschrijving hoe het met de Doopsgezinden gegaan is van 't Begin af (1522) tot dezen tijd toe (1647)', in: *DB* (1876), 23-24.

101 Vos, 'De doopsgezinden te Antwerpen', 337.

102 Kühler, W., *Geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden*, 287.

103 zie noot 89.

104 Mellink, 'Karel Vos (1874-1926)', 84.

hebben met het eigenlijke onderwerp. Die 'stapelplaats' blijkt intussen bij nader inzien een schatkamer, in het Duits zoveel beter omschreven als Fundgrube, te zijn. In mijn onderzoek naar de rol en betekenis van de doperse bisschoppen uit de Benedenrijn in de veertiger en vijftiger jaren van de zestiende eeuw wordt aangetoond dat bij combinatie van verschillend bronnenmateriaal door Vos verzameld, nieuwe gezichtspunten ontstaan omtrent het ontwikkelingsproces van het doperdom in de Habsburgse Nederlanden en aangrenzende gebieden. Het doperdom aan de Benedenrijn werd in die periode niet centraal geleid door Menno Simons, zoals in de historische herinnering zo vaak wordt beweerd, maar kende meerdere centra rond regionale bisschoppen.¹⁰⁵ Vos heeft --door het bronnenmateriaal -- de betekenis hiervan aangevoeld en wijdde in zijn Menno Simons biografie aan twee van deze doperse bisschoppen een hoofdstuk. Maar hij heeft het belang ervan onvoldoende --het Noord-Nederlandse perspectief -- herkend.¹⁰⁶

Vos' rol als geschiedvorder is ook terug te vinden in zijn minutieuze verzameling van gegevens teneinde een dooplijst van Leenaert Bouwens op te kunnen stellen van maar liefst 10.378 dopelingen.¹⁰⁷ Vos' dopers gemoed klinkt door in zijn verzuchting: 'Welk een heerlijk geloofsijver heeft deze leidsman getoond!'¹⁰⁸ Zoals hij registers samenstelde, heeft hij ook ledentallen van doopsgezinden gemeentes bijgehouden voor een statistiek in veel jaargangen van de *Doopsgezinde Bijdragen* (oude reeks) en gegevens met betrekking tot doopsgezinden uit volkstellingen gepubliceerd in *De Zondagsbode*.

Karel Vos betekenis voor de doperse geschiedschrijving

Door allerlei drukke bezigheden en standplaatsen op het platteland zat Vos niet veel in archieven en was afhankelijk van wat (door anderen) gevonden werd. De analyse is Karel Vos meer waard geweest dan synthese, omdat zij grotere waarborg van zekerheid gaf; Vos kan dan ook wel worden meegeteld onder de coryfeeën van de 'kritische' school in de geschiedenisbeoefening zonder dat hij daar deel van uitmaakte.¹⁰⁹

105 Brok, T., 'Het doperdom aan de Nederrijn na Munster', 93-96.

106 Vos, K., 'Anabaptisten in Limburg', in: *De Zondagsbode*, 21 maart 1908: verwijzend naar: Veen, 'Bijdragen tot de geschiedenis der hervorming'. Opmerkelijk is dat er in het werk van Vos geen verwijzing is naar de gedegen studie *De Wederdoopers te Maastricht tijdens de regering van Karel V* (Roermond, 1877) van Jos Habets (1829-1893), een rooms-katholieke priester en de eerste rijksarchivaris in de provincie Limburg (1881-1893).

107 Vos, K., 'Dooplijst van Leenaert Bouwens', in: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 36 (1915), 39-69.

108 Vos, 'De doopsgezinden te Antwerpen', 337.

109 Deze volzin is schatplichtig aan Gerard Brom, die deze in de Voorrede gebruikte ter typering van

Voor hem was waarheidsliefde het uitgangspunt van alle geschiedschrijving, zoals dat door de Nederlandse school van (kerk)historici ook werd beleden. Daar waar Fruin zich echter richtte op het tot stand brengen van netwerken om een allesomvattend overzicht over bronnenmateriaal te verkrijgen, leek voor Vos toch 'snuffelzucht' naar doperse bronnen het einddoel. Als geschiedvorsers vond hij aansluiting bij de destijds geldende methode van onderzoek, als geschiedschrijver was hij een levensbeschouwelijk historicus van het doperdom, met een vrijzinnig liberale overtuiging. Hij was van mening dat de revolutionaire principes zoals gevonden onder de Munstersen in ieder geval tot 1540 dominant waren en dat vreedzame opvattingen en praktijken tot die datum in het Nederlandse doperdom zeer schaars waren. Deze opvatting werd en wordt bestreden.¹¹⁰ Het polemisch debat met Kühler hierover werd van 1917 tot 1921 gevoerd tussen 'geschiedvorsers' die elkaar met hele of halve zinnen uit bronnen methodologisch om de oren sloegen. Terugkijkend was er echter toch eerder sprake van een theoretisch verschil van inzicht over geschiedschrijving. De discussie kan dan ook eigenlijk meer gekenschetst worden als een nieuw begin en tegelijkertijd een einde. In plaats van Vos' aanname van een algemeen aanvaard erflaterschap van Menno waarover hij steeds meer bronnen bijeen heeft willen brengen, is uit het overzichtswerk van Kühler te constateren hoe in de afgelopen eeuwen de doopsgezinden uit Menno's erfenis dat haalden wat zij gebruiken konden in de eigen tijd.¹¹¹ Dit verschil in zienswijze over het doel van geschiedschrijving trof men niet alleen in de geschiedenis van het doperdom aan, maar was een algemeen beeld in de ontwikkeling van de geschiedbeoefening in Nederland.¹¹² Kort na de eeuwwisseling zou precies dit thema het onderwerp worden van een polemieek tussen de Leidse hoogleraren, beiden leerlingen van Fruin, Petrus Blok (1855-1929) en Theodoor Bussemaker (1864-1914), in 1913 bondig neergezet door hun leerling Pieter Geyl (1887-1966): 'Onze geschiedenis heeft dringender behoefte aan synthetische werken – zelfs

de Belgische historicus Kurth Godefroid (1847-1916). *Brom, G., De kerk van Christus bij de keerpunten der geschiedenis* (Sittard, 1902), VII.

110 Stayer, J., 'Was Dr. Kuehler's concept of early Dutch Anabaptism historically sound? The Historical discussion of Anabaptist Münster 450 years later', in: *MQR* 60 (1986), 263, 278, 283, 288; Knotterus, 'Menno als tijdverschijnsel', 105; Brok, 'Gillis van Aken', 138-140. Albert Mellink zette in *De Wederdopers in de Noordelijke Nederlanden 1531-44* de theorie van Vos voort, namelijk door de door Vos gelegde nadruk op het sterk eschatologische karakter, dat op Hoffman terugging en dat alle richtingen, ook die van Obbe en Menno, diepgaand beïnvloedde, te benadrukken, zie: Mellink, 'Karel Vos (1874-1926)', 88.

111 Cf. Lem, A. van der, 'Menno Simons in de Nederlandse geschiedschrijving', in: *DB* 22 (1996), 18.

112 Tollebeek, J., *De toga van Fruin*, 51.

popularisatie-literatuur – dan aan bronuitgaven¹¹³ Was Vos in zijn geschiedvorsing wetenschappelijk ambitieus, in zijn geschiedschrijving was hij een geëngageerd dooper en in *De Zondagsbode* bleek hij een historisch columnist.¹¹⁴ Kortom een man van zijn tijd, schrijvend vanuit de aanname van een (protestant) nationaal liberaal ‘klein Nederlands’ perspectief. Vos behoorde niet tot het ‘academisch circuit’ en is wellicht mede door zijn houding (zie het citaat aan het begin van dit artikel) in zijn eigen tijd als historicus ondergewaardeerd. Aan zijn werk wordt nog onvoldoende betekenis toegekend als voorbeeld van Nederlandse doopsgezinde geschiedschrijving in het eerste kwart van de twintigste eeuw, maar zijn Menno Simons biografie is nog steeds een onuitputtelijke bron.

113 Geyl, P., *Christofforo Suriano, resident van de Serenissime Republiek van Venetie in Den Haag, 1616-1623* (’s-Gravenhage, 1913), 12e stelling, 193.

114 Cf. Maas, A., ‘Johan Rudolph Thorbecke’s Revenge: Objectivity and the Rise of the Dutch Nation State’, in: *Epistemic Virtues in the Sciences and the Humanities*, ed. Jeroen van Dongen en Herman Paul (New York 2017), 181.

Literatuur

Acquoy, J.G.R., *Handleiding tot de kerkgeschiedvorsing en de kerkgeschiedschrijving* (’s-Gravenhage, 1894).

Acquoy, J.G.R. en F. Pijper, *Handleiding tot de kerkgeschiedvorsing en kerkgeschiedschrijving* 2e druk (’s-Gravenhage, 1910).

Blaupot ten Cate, S., *Geschiedenis der Doopsgezinden in Friesland* (Leeuwarden, 1839).

Boom, H. ten , ‘De ‘School van Moll’. Een vroege voorloper van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis’, in: *Tijdschrift voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis* (hierna *TNK*) 7 (2004), 99-106.

Bosch, M., ‘Scholarly Personae and Twentieth-Century Historians: Explorations of a Concept’, in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* (hierna *BMGN*) 131 (2016), 33-54. DOI:10.18352/bmgn-lchr.10263

Brok, T., ‘Het doperdom aan de Nederrijn na Munster. De rondreizende bisschop Theunis van Hastenrath (†1551)’, in: *Doopsgezinde Bijdragen* (hierna *DB*) 47 (2021), 93-115.

Brok, T., ‘Framing Religious Leadership in Dutch Nationalist Confessional Historiography: Anabaptism on the Lower Rhine in the 1540s-1550s’, in: *The Journal of Early Modern Christianity* (hierna *JEMC*) 11 (2024), 21-51. DOI:10.1515/jemc-2024-2002

Brok, T., ‘Gillis van Aken (ca. 1500—1557). Rondtrekkend dopers bisschop uit het Maasdal en sleutelfiguur in een dopers netwerk in Amsterdam (1549-1555)’, in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* (hierna *PSHAL*) 157 (2021), 135-174.

Brok, T., ‘Het “Onderscheytboeck” van Adam Pastor. De reputatie van “eyn principaell dooper” naast Menno Simons en Dirk Philips’, in: *DB* 45 (2019), 141-164.

Brom, G., *De kerk van Christus bij de keerpunten der geschiedenis* (Sittard, 1902).

- Cate, E. ten, 'Eine holländische Kritik über Vos', in: *Mennonitische Blätter* 62 (1915), 22-39 (met repliek van K. Vos).
- Cate, E. ten, 'Menno Simons, zijn leven en werken en zijne reformatorische denkbeelden door K. Vos...', in: *Onze Eeuw* 15 (1915), 268-285.
- Cramer, A.M., *Het leven en de verrichtingen van Menno Simons* (Amsterdam, 1837).
- C.O.D.H. [Karel Vos], 'Prof. Dr. S. Cramer', in: *De Schatkamer, Maandschrift voor den Heiligen Dienst*, 15 augustus 1906.
- Eeghen, C.P. van, 'Wilhelmus Johannes Kühler (Amsterdam, 8 December 1874 – Leiden, 18 November 1946)', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (hierna *JMNL*) (1948-1949), 117-120.
- François, W., 'Deconstructing the Protestant Liberation of the Bible: The Case of the Low Countries', in: *JEMC* 7 (2020), 247-270. DOI: <https://doi.org/10.1515/jemc-2020-2027>
- Friesen, A., *History and Renewal in the Anabaptist/Mennonite Tradition* (North Newton, 1994).
- Geyl, P., *Christofforo Suriano, resident van de Serenissime Republiek van Venetie in Den Haag, 1616-1623* ('s-Gravenhage, 1913).
- Halkin, L-E en A. Verheyden, 'De hervorming in het Zuiden: Staat en kerk tegenover kettters', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, ed. Jan van Houtte et al., dl. 4 (Utrecht/Antwerpen, 1952), 250-263.
- Halkin, L-E., *La Réforme en Belgique sous Charles-Quint* (Brussel, 1957).
- Horsch, J., *Menno Simons. His Life, Labors, and Teachings* (Scottsdale, 1916).
- Hoop Scheffer, J. de, 'Korte Beschrijving hoe het met de Doopsgezinden gegaan is van 't Begin af (1522) tot dezen tijd toe (1647)', in: *DB* (1876), 13-41.
- Hugenholtz, F., 'Geschiedenis als plaatsbepaling', in: *Gestalten der Geschiedenis in de oudheid, de middel-eeuwen en de nieuwe tijd*, ed. W. den Boer, F. Hugenholtz en T. Locher (Daamen, 1960), 105-121.
- Janse, W., *Een eeuw historiografie. Het Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis, 1900-2000* (Amsterdam, 2008).
- Knappert, L., 'Levensbericht van Karel Vos', in: *JMNL* (1927), 35-62.
- Knottnerus, O. 'Menno als tijdverschijnsel', in: *DB* 22 (1996), 79-118.
- Kühler, W., 'Het anabaptisme in Nederland', in: *De Gids* 85 (1921), 249-278.
- Kühler, W., *Geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden in de Zestiende Eeuw* (Haarlem, 1932).
- Kühler, W., 'Levensbericht van Dr. S. Cramer', in: *JMNL* (1913), 71-101.
- Kühler, W., 'Het Nederlandsche Anabaptisme en de revolutionaire woelingen der zestiende eeuw', in: *DB* 56 (1919), 124-212.
- Kühler, W., *Het socinianisme in Nederland* (Leiden, 1912).
- Lem, A. van der, 'Menno Simons in de Nederlandse geschiedschrijving', in: *DB* 22 (1996), 9-19.
- Loewen, R., 'Making Menno: The Historical Images of a Religious Leader', in: *Conrad Grebel Review* 17, 3 (1999), 18-31.
- Maas, A., 'Johan Rudolph Thorbecke's Revenge: Objectivity and the Rise of the Dutch Nation State', in: *Epistemic Virtues in the Sciences and the Humanities*, ed. J. van Dongen en H. Paul (New York, 2017), 173-193. DOI:10.1007/978-3-319-48893-6_11
- Mathijssen, M., *Historiezuucht. De obsessie met het verleden in de negentiende eeuw* (Nijmegen, 2013).
- Meihuizen, H., *Menno Simons. IJveraar voor het herstel van de Nieuwtestamentische gemeente 1496-1561* (Haarlem, 1961).
- Mellink, A., *De Wederdopers in de Noordelijke Nederlanden 1531-44* (Groningen, 1954).
- Mellink, A., 'Karel Vos (1874-1926). Zijn betekenis voor de doperse geschiedschrijving', in: *DB* 2 (1976), 81-90.
- Molendijk, A., *'Een hoogst belangrijke wetenschap'. De beoefening van de Kerkgeschiedenis in Nederland in de negentiende eeuw* (Groningen, 2000).
- Monge, M., *Des communautés mouvants. Les 'sociétés des frères chrétiens' en Rhénanie du Nord, Juliers, Berg, Cologne vers 1530-1694* (Genève, 2015).

- Nissen, P., *De katholieke polemiek tegen de dopers. Reacties van katholieke theologen op de doperse beweging in de Nederlanden (1530-1650)* (Enschede, 1988).
- Paul, H., 'The heroic study of records: The contested persona of the archival historian', in: *History of the Human Sciences* 26, 4 (2013), 67-83. DOI.org/10.1177/0952695113500
- Paul, H., 'De Hollandsche meester der streng-analytischen methode': Robert Fruin als vader van de Nederlandse geschiedwetenschap', in: *Het vaderlandse verleden: Robert Fruin en de Nederlandse geschiedenis*, ed. H. Paul en H. te Velde (Amsterdam, 2010).
- Paul, H., 'Een Leids historisch ethos? De epistemische deugden van Fruin en Acquoy', in: *Leidschrift. Historisch Tijdschrift* 25 (2010), 95-114.
- Paul, H., 'Plaatsbepaling in de tijd. Geschiedfilosofie in Nederland, 1860-1940', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 129 (2016), 11-31.
- Paul, H., 'The Scholarly Self Ideals of Intellectual Virtue in Nineteenth-Century Leiden', in: *The Making of the Humanities, vol. 2, From Early Modern to Modern Disciplines*, ed. R. Bod, J. Maat en T. Weststeijn (Amsterdam, 2012), 397-412. DOI.org/10.1017/9789048517336.021
- Pijper, F., 'Kist, Moll En Acquoy, De Grondvesters Der Nederlandsche Historische School', in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* (hierna NAKG), 4 (1906), 237-252.
- Rademaker-Helfferich, B., *Register op de Doopsgezinde Bijdragen, oude en nieuwe reeks* (Amsterdam, 2002).
- Roest, B., 'Het "verdwenen" katholieke leven van de zestiende eeuw: de last van perspectivisme in de Nederlandse historiografie', in: *De last der geschiedenis: Beeldvorming, leergezag en traditie binnen het historisch metier* (Nijmegen, 2013), 169-187.
- Schijn, H en Maatschoen, G., *Geschiedenis dier christenen, welke in de Vereenigde Nederlanden onder de protestanten mennoniten genaamd worden, in welke, benevens derzelver oorsprong, voortgang, hedendaagschen staat, en belydenisse des geloofs, ook het groot onderscheid tusschen hen, en de Hoogduitsche, en Munstersche wederdoopers aangetoond word.. 3dln* (Amsterdam, 1743-45).
- Schmidt, S., 'Die Täufer in der römisch-katholischen Häresiographie des konfessionellen Zeitalters', in: *An den Rand gedrängt – den Rand gewählt. Marginalisierungsstrategien in der Frühen Neuzeit*, ed. H. Jürgens en C.V. Witt (Leipzig, 2021), 243-268.
- Stayer, J., 'Was Dr. Kuehler's concept of early Dutch Anabaptism historically sound? The Historical discussion of Anabaptist Münster 450 years later', in: *MQR* 60 (1986), 261-288.
- Tollebeek, J., 'Commemorative Practices in the Humanities around 1900', in: *Advances in Historical Studies* 4 (2015), 216-231. DOI: 10.4236/ahs.2015.43017
- Tollebeek, J., *Frederic & Zonen. Een antropologie van de moderne geschiedwetenschap* (Amsterdam, 2008).
- Tollebeek, J., *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860* (Amsterdam, 1990).
- Tollebeek, J., 'Een wetenschap van kleine gebaren. Historiografische praktijken in de late negentiende eeuw', in: *Het vaderlandse verleden: Robert Fruin en de Nederlandse geschiedenis*, ed. Herman Paul en Henk te Velde (Amsterdam, 2010), 17-37.
- Veen, J.S van, 'Berichten over "Wederdopers" in het Overkwartier van Gelderland', in: *PSHAL* 48 (1912), 430-437.
- Veen, J.S van, 'Bijdragen tot de geschiedenis der hervorming in het Overkwartier van Gelderland (1543-1568) (Roermond, Venlo en omstreken)', in: *PSHAL* 41 (1905), 309-414.
- Veen, M. van, *Een nieuwe tijd, een nieuwe kerk. De opkomst van het 'cabinisme' in de Lage Landen* (Zoetermeer, 2009).
- Visser, P., *Keurige Kettens. De Nederlandse Doopsgezinden in de eeuw van de Verlichting* (Amsterdam, 2004).
- Visser, P., 'Menno Simons: Printed, Read And Debated', in: *Menno Simons: A Reappraisal*, ed. G. Brunk (Harrisonburg, 1992), 83-104.
- Voolstra, S., *Menno Simons: His Image and Message* (Newton, 1997).
- Vos, K., 'Adam Pastor', in: *DB* 49 (1909), 104-126.

- Vos, K., *Adam Pastor, de eerste Nederlandsche Vrijzinnige Doopsgezinde, Geschriftjes ten behoeve van de doopsgezinden in de verstrooiing* 33 (s.l., s.a. [1910]).
- Vos, K., 'Anabaptisten in Limburg', in: *De Zondagsbode*, 21 maart 1908.
- Vos, K., 'Anabaptisten te Ahaus in 1549', in: *NAKG* 11 (1914), 257-270.
- Vos, K., 'Een boekje van Adam Pastor', in: *De Zondagsbode*, 28 mei 1922, 237-238.
- Vos, K., 'De copia der oudsten en dooplijsten van de Harde Vriezen uit de 16e en 17e eeuw', in: *NAKG* 11 (1914), 342-350.
- Vos, K., 'Dooplijst van Leenaert Bouwens', in: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 36 (1915), 39-69.
- Vos, K., 'De doopsgezinden te Antwerpen in de zestiende eeuw', in: *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire en Belgique* 84 (1920), 311-390.
- Vos, K., 'Dr. A. Kuypere', in: *Het Vaderland*, 30 augustus 1905.
- Vos, K., 'Gilles van Aken', in: *De Tijdspiegel* 62 (1905), 355-371.
- Vos, K., 'Gillis van Aken', in: P.C. Molhuysen, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* (hierna *NNBW*) 1 (Leiden, 1911).
- Vos, K., 'H. Bakels. Luthers Leven voor Leken verteld' (recensie), in: *De Zondagsbode*, 29 juli 1917, 151-152.
- Vos, K., 'Herinneringen aan Samuel Cramer', in: *De Zondagsbode*, 17 december 1916.
- Vos, K., 'Iets over Luther', in: *Provinciale Groninger Courant*, 3 maart 1917.
- Vos, K., 'Joh. Horst' [John Horsch], in: *De Zondagsbode*, 10 september 1916.
- Vos, K., 'Kleine bijdragen over de Doopersche beweging in Nederland tot het optreden van Menno Simons', in: *DB* 54 (1917), 74-202.
- Vos, K., 'Levensbericht van C.N. Wybrands', in: *JMNL* (1914), 18-34.
- Vos, K., 'Martelaars uit Gelderland (1550)', in: *NAKG* 10 (1913), 252-268.
- Vos, K., 'Mededeelingen van Kleefsche Doopsgezinden over Menno Simons e.a.', in: *DB* 55 (1918), 138-139.
- Vos, K., 'Het Menniste Zusje', in: *NAKG* 7 (1910), 325-336.
- Vos, K., *Menno Simons 1496-1561. Zijn leven en werken en zijne reformatorische denkbeelden* (Leiden, 1914).
- Vos, K., 'Over den aanvang van het anabaptisme I-III', in: *De Zondagsbode*, 29 februari 1920, 7 maart 1920 en 14 maart 1920.
- Vos, K., Overdruk 'Luthers invloed op de Nederlandsche Reformatie', in: *Vragen van den Dag*, september/oktober 1917.
- Vos, K., 'Pastor, Adam', in: *NNBW*, 2 (Leiden, 1912).
- Vos, K., 'Prof. Cramer's jongste arbeid II. De Successio Anabaptistica', in: *De Zondagsbode*, 29 januari 1911.
- Vos, K., 'Prof. Pirenne over den aanvang van het Nederlandsch Anabaptisme', in: *De Groene Amsterdammer*, 26 juni 1920.
- Vos, K., 'Radicale hervorming', in: *De Gids* 84 (1920) 433-450.
- Vos, K., 'De slag bij Nieuwpoort en Prof. Fruin', in: *De Tijdspiegel*, juli 1909.
- Vos, K., 'Vijschagt', in: *De Zondagsbode*, 30 september 1917.
- Vos, K., *Wessel Gansfort's invloed* (Groningen, 1919), Overdruk van de *Groningse Volksalmanak* 1920.
- Vos, K., 'De zielelaap en dr. A. Kuypere', in: *Theologisch Tijdschrift* (1918), 1-20.
- V.P. [Simon Walraven], 'Successio Anabaptistica. Dat is Babel der Wederdopers...' (Keulen, 1603), in: *BRN* 7 (1910), 15-87.
- Welcker, J.M., 'De Doopsgezinde Kweekschool tot 1940', in: *DB* 14 (1988), 11-53.
- Zijlstra, S., *Om de ware gemeente en de oude gronden, Geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1675* (Hilversum, 2000).
- Zijpp, N. van der, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland* (Arnhem, 1952).
- Zilverberg, S., 'Karel Vos', in: *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme* 1 (Kampen, 1978), 412-413.